

BOG, MORALNOST I SMISAO U ROMANU *PUT* KORMAKA MAKARTIJA

Dvoznačnost boga i čovekova misija

Prve reči koje je Čovek u romanu *Put* izgovorio naglas glase: „Ako ono [dete] nije reč Božja, onda Bog nikada nije progovorio“ (8).¹ Ova izjava uvodi fundamentalnu dvoznačnost koja se provlači kroz čitav roman. Čovek ne proglašava svog sina rečju Božjom. Umesto toga, njegov iskaz je hipotetičke prirode. On izjavljuje da je njegov sin Božja reč, ili Bog nikada nije progovorio. Knjiga postanja prikazuje Boga kako stvara kroz govor (*Postanje*, 1: 1–31). Bog koji ne govori je Bog koji ne stvara. Dakle, čovekov iskaz glasi da je ili njegov sin reč Božja, ili je, praktično, univerzum bezbožan.

Mnogi događaji u romanu mogu se tumačiti u skladu s obe ove mogućnosti. Razmotrite, na primer, obrazac blizine smrti praćene malo verovatnim izbjavljenjem, što se ponavlja tokom čitave radnje. Otac i sin su na ivici smrti od gladi kada otkriju podzemni bunker pun hrane. Kasnije, kada su ponovo suočeni sa tom opasnošću, Dečak je ugledao kuću u daljini i ispostavilo se da u njoj ima hrane. Još kasnije, Čovek pronalazi pištolj za svetleće rakete na napuštenoj jedrilici – pištolj koji će biti presudan u jednom potonjem susretu. I, naravno, postoji Dečakov susret sa „veteranom iz starih okršaja“, sa sačmarom, nakon što mu otac umre. Da li su ovi događaji mala čuda – Božja ruka koja poseže u izgoreli pakleni predeo da bi zaštitila dete – ili su to samo nizovi srećnih okolnosti? Odgovor na ovo pitanje ostaje nejasan. Postoje nagoveštaji božanskog delovanja, ali oni nikada nisu više od nagoveštaja. Na primer, ime napuštene jedrilice je *Pájaro de Esperanza*, ptica nade. Ptica nade je golub. U *Starom zavetu* golub koji nosi maslinovu grančicu signalizira Noju da se poplava povlači (*Postanje* 8: 11). Ali jedrilica nazvana po golubu donosi poruku očaja – potiče sa Tenerifa, španskog ostrva uz obalu Afrike. Donosi poruku da je katastrofa koja predstavlja pozadinu romana *Put* zapravo globalna.

Naročito mučna ilustracija ove dvosmislenosti jeste susret oca i sina sa starcem koji se može ili ne mora zvati Ilija. Ovaj lik na određeni način podseća na starozavetnog proroka Iliju.

Ilija je predvideo sušu (*Prva knjiga o carevima*, 17: 1). Ilija [u romanu *Put*] kaže da je znao da će doći do katastrofe (ili nečega sličnog tome): „Oduvek sam verovao u to“ (117). Ilija se

¹ Svi citati iz romana *Put* navedeni prema: Makarti, Kormak. (2016). *Put*. (Danilo Lučić, prev.). Beograd: Kontrast izdavaštvo. (Prim. prev.)

pita da li je posljednja živa osoba: „Pretpostavimo da si ti ostao posljednji? Pretpostavimo da si učinio to sebi?“ (117). Ilija kaže Bogu da „sinovi Izrailjevi ostaviše zavjet tvoj, tvoje oltare razvališe, i proroke tvoje pobiše mačem; a ja ostah sam, pa traže dušu moju da mi je uzmu“ (*Prva knjiga o carevima*, 19: 10, [kurziv autora teksta]).² Ilija luta pustinjom, a hranu mu daje Bog koji mu je šalje po gavranu (*Prva knjiga o carevima*, 17: 5–7). Dečak je hranio Iliju i ovaj ga je verovatno pomešao s anđelom. U *Knjizi proroka Malahije*, poslednjoj knjizi *Starog zaveta*, Malahija predviđa sudnji dan, dan „koji gori kao peč, i svi će se ponositi i svi koji rade bezbožno biti strnjika, i upaliće ih dan koji ide, veli Gospod nad vojskama, i neće im staviti ni korijena ni grane“ (*Malahija*, 4: 1). Malahija izjavljuje da će Bog poslati Iliju pre ovog vatrenog sudnjeg dana. Knjiga proroka Malahije – i sam *Stari zavet* – završava se ovako:

*Evo, ja ću vam poslati Iliju proroka prije nego dođe veliki i strašni dan Gospodnji;
I on će obratiti srce otaca k sinovima, i srce sinova k ocima njihovijem, da ne dođem i zatrem zemlju. (Knjiga proroka Malahije, 4: 5–6)*

Tajanstvena katastrofa u romanu *Put* je biblijskih razmera i podrazumeva vatru – mnogo vatre. I očigledno je okrenula srce Čoveka i srce Dečaka jedno prema drugom. Ovi nagoveštaji sugerišu da je možda Ilija prorok koji je predvideo katastrofu u romanu *Put* i prethodio detetu koje je reč Božja. S druge strane, Ilija je izgubio veru: „Ostavio sam sve to za sobom. Već godinama. Tamo gde ljudi ne mogu da žive ni bogovi ne prolaze bolje“ (119). Takođe negira da se zove Ilija. Upadljivo je da Ilija istovremeno poriče postojanje Boga i proglašava sebe prorokom u jednoj paradoksalnoj rečenici: „Nema Boga, i mi smo njegovi proroci“ (117). Ovi aspekti Ilije upućuju na mogućnost da Bog nikada nije progovorio. Ovaj starac je preživio ne zahvaljujući Božjoj pomoći već pukom slučajnošću. On i svi ostali koji su preživeli katastrofu su proroci ateizma, koji nose svedočanstvo o odsustvu Boga iz univerzuma.

Nesigurnost u vezi sa Božjim prisustvom postoji ne samo u univerzumu romana *Put* već i u Čovekovom umu. Ponekad pokušava da ubedi dete, a možda i sebe, da Bog još uvek deluje: „Moj posao je da se brinem o tebi. Bog me je postavio da to radim“ (56). Jednom ranijom prilikom, klečeći u pepelu poput Jova, Čovek izražava sumnju u postojanje Boga: „Jel si tu? [...] Hoću li te najzad videti?“ Poput čoveka, i Jov se kreće „u mraku bez sunca“ (*Knjiga o Jovu*, 30: 28). Za razliku od čoveka, Jov poseduje nepokolebljivu veru: „Ali znam da je živ moj iskupitelj, i na posljedak da će stati nad prahom [...] opet ću u tijelu svom vidjeti Boga“ (*Knjiga o Jovu*, 19: 25–27). Jov pita Boga: „Jesu li u tebe oči tjelesne?“ (*Knjiga o Jovu*, 10: 4). Čovek se pita: „Imaš li vrat da mogu da te zadavim? Imaš li srce? Proklet bio zauvek imaš li dušu?“ (12). Poslednja Čovekova opaska podseća na savet koji je Jovu dala žena: „Prokuni Boga i umri“ (80) (*Knjiga o Jovu*, 2: 9). Zapravo, Čovek se kasnije i sam priseća ovog saveta.

² Svi citati iz *Starog zaveta* prema prevodu Đure Daničića. (*Prim. prev.*)

Čovekovu nevolju ilustruje sledeći paradoks. Čini se da velika patnja dolazi od dokaza protiv postojanja Boga koji voli, ali to takođe može da stvori ili ojača veru u takvog Boga. Kada trpimo, najpotrebnija nam je vera u Boga koji voli, kako bismo nastavili dalje. Što je više razloga za sumnju u Božju stvarnost, više nam je potrebno da verujemo. Zemlja u knjizi *Put* opisana je kao „neplodna, tiha, bezbožna“ (7) i Čovek prepoznaje da je „neki deo njega oduvek želeo da se sve ovo završi“ (106). Upravo zbog toga njemu je potrebno da veruje da je na božanskoj misiji.

Savremena istraživanja ukazuju na povezanost bede i religioznosti. Postoji sve veći korpus dokaza iz sociologije i psihologije koji ukazuju na to da su najsrećnije nacije na svetu ujedno i najmanje religiozne. One koje su društveno najdisfunkcionalnije, pokazuju najviši nivo religioznosti. Naročito je upečatljiva knjiga Fila Cukermana *Društvo bez Boga*, u kojoj se ispituju društva Švedske i Danske. Prema Cukermanu, ovi narodi imaju „verovatno najmanje religiozne države na svetu, a možda i u istoriji sveta“. Takođe su, ispada, „među ‘najboljim’ zemljama na svetu, barem prema sociološkim standardima“. Možda faktor koji doprinosi ovoj korelaciji jeste taj što beda zahteva veru. U slučaju Čoveka, ljubav prema sinu motiviše ga da nastavi dalje. Njegov problem je to što se čini da njegovoj želji da nastavi nedostaje racionalna osnova. To najbolje ilustruje flešbek u kojem mu supruga objašnjava svoju odluku o samoubistvu: „Pre ili kasnije će nas uhvatiti i ubiti. Mene će silovati. Njega će silovati. Silovaće nas i ubiće nas i poješće nas i ti nećeš da priznaš to. Pre bi da čekaš da se to dogodi. Ali ja ne mogu“ (42). Nakon što ona ode i ubije se, Čovek priznaje da je „bila u pravu. Nije bilo argumenata“ (43). Ipak, on nastavlja dalje iako na određenom nivou prepoznaje da borba može biti uzaludna. Budući da je u prirodi ljudskih bića da žele da stvari koje rade imaju smisla, on se hvata za ubeđenja koja će njegovoj borbi dati smisao. Među njima je verovanje da je na božanskoj misiji. Ali ne radi se o tome da nastavlja dalje zato što veruje da je na božanskoj misiji. Pre će biti da prvo dolazi želja: zato što želi da nastavi dalje, on veruje – ili pokušava da veruje – kako je na božanskoj misiji. U trenutku naročitog očajanja, muškarac se seća optužbe svoje žene da neće da se suoči s istinom: „Ogrnuo ga je svojom jaknom i umotao ćebe oko njih i sedeo držeći ga, klataći se napred-nazad. Jedan metak u revolveru. Nećeš da se suočiš sa istinom. Nećeš“ (50).

Možda se Čovek priseća optužbi svoje žene jer se u tom trenutku kaje što nije sledio njen primer. Ali takođe je moguće Čovekove misli ovde shvatiti ne kao priznanje iz očaja već kao podsticaj samom sebi da se ne suoči s istinom. Shvata da će, ako se suoči sa stvarnošću, potpuno pasti u očaj, pa pretvara optužbu svoje žene u vapaj za dozivanjem k sebi. Suočavanje s istinom znači odustajanje, pa on podstiče sebe da se ne suočava s njom.

Čovek se bori da motiviše dete kao i sebe. Ponekad se poziva na pojam nošenja vatre kako bi ga umirio. Zbog toga što nose vatru, kaže on, neće im se dogoditi ništa loše. Šta znači nositi vatru? Tokom najvećeg dela radnje, njih dvojica doslovno nose vatru ili barem sredstva za njeno stvaranje. Vatra ih održava, greje ih i kuva im hranu. Omogućava im katanje i omogućava Čoveku da noću čita detetu. Vatra je temelj civilizacije. Naravno, vatra je takođe primarno sredstvo uništavanja civilizacije u romanu *Put*. Možda nositi vatru zna-

či nositi seme civilizacije. Ako će se civilizacija vratiti u svet, to će se dogoditi naporima „dobrih momaka“, kao što su Čovek i Dečak. U najmanju ruku, njih dvojica se bore da između sebe održe civilizaciju.

Nošenje vatre nije lako. U grčkoj mitologiji Prometej je ukrao vatru od Zeusa i dao je čovečanstvu. Za kaznu zbog krađe, Prometej je vezan za stenu. Svakog dana džinovski orao kljuca mu jetru. Ali Prometej ne umire. Umesto toga, njegova jetra se obnavlja i sledećeg dana mu je ponovo jedu. Pošto je Prometej nosio vatru čovečanstvu, njegovi dani su ispunjeni patnjom. To se ne razlikuje od situacije u kojoj su Čovek i Dečak.

Neposredno pre nego što umre, Čovek kaže Dečaku da je on sve vreme nosio vatru: „U tebi je. Uvek je bila tamo. Ja mogu da je vidim“ (190). Čovek to govori kako bi pokušao da ubedi Dečaka da ne odustaje, da nastavi da ide putem. Možda je pojam nošenja vatre samo neprerađen mit koji su njih dvojica usvojili da bi se održali, a Čovek pokušava da mitom podstakne Dečaka da ne odustane nakon što on umre. Ali možda tu postoji i nešto više od toga. Nositi vatru i biti „dobar momak“ blisko je povezano: vatru nose samo dobri momci. Pre nego što umre, Čovek takođe kaže Dečaku: „Ti si najbolji momak“ (190). Do tog trenutka, Čovek je uvek tvrdio da su *oni* dobri momci i da nose vatru. Dok umire, izgleda da Čovek govori da je Dečak pravi dobar momak. Kako da shvatimo ovo? Da bismo odgovorili na to pitanje, moramo razmotriti šta znači biti „dobar momak“ u svetu romana *Put*.

Kodeks dobrih momaka

Immanuel Kant je tvrdio da se sve naše moralne dužnosti svode na jedan temeljni princip koji je nazvao „kategorički imperativ“: uvek poštujujte intrinzičnu vrednost racionalnih bića. Osnova kantovske moralne filozofije jeste da postoji važna razlika između *osoba* i pukih *stvari*. Stvari su vredne samo kao oruđe. Kad više ne služe vašim ciljevima, možete ih slobodno odbaciti. Međutim, osobe imaju suštinsku vrednost koja se uvek mora ceniti i poštovati.

U svetu romana *Put* postoji jednostavno pravilo za razlikovanje dobrih od loših. Loši momci jedu ljude; dobri momci ne. Od kategoričkog imperativa ostalo je sledeće: ne tretiraj ljude kao hranu. Iako je ovo najočigledniji princip kojem su dobri momci posvećeni, nije jedini. U *Putu* je moguće razabrati „kodeks dobrih momaka“, skup principa kojima su oni predani. Taj kodeks uključuje sledeća pravila:

1. Ne jedi ljude
2. Ne kradi
3. Ne laži
4. Drži se obećanja
5. Pomozi drugima
6. Nikada ne odustaj

Čovek pokušava da nauči Dečaka tim principima, ali i sam nastoji da ih se pridržava. Tokom čitavog romana svedoci smo Čovekove borbe da bude dobar momak i da čini ono što je ispravno u svetu u kojem se čini da je većina ljudi odustala od morala.

Zbunjujući faktor u ovoj borbi jeste to što bar neki od tih moralnih principa priznaju izuzetke. Barem neki od tih principa jesu osnovna pravila, ali koja važe samo u najvećem broju slučajeva. Na početku romana, Čovek i Dečak susreću čoveka koji je nedavno pogođen gromom i koji je očigledno na samrti. Dečak želi da mu pomogne, ali Čovek to odbija. Svoje postupke objašnjava Dečaku na sledeći način: „Ne. Ne možemo da mu pomognemo. Ništa ne možemo da učinimo za njega“ (38). Kasnije kaže Dečaku: „On će umreti. Ne možemo da delimo ono što imamo inače ćemo i mi umreti“ (39). U datim okolnostima, postupci Čoveka mogu biti opravdani. Ali ovde postoji opasnost. Opasnost je u tome što učestvovanje u opravdanim kršenjima kodeksa dobrih momaka može učiniti neopravdana kršenja izvesnijim, tu vreba klizav teren. Kant je upozorio upravo na ovu opasnost:

Ovim nastaje [...] sklonost ka cepidlačenju s tim strogim zakonima dužnosti, dovođenje u pitanje njihove valjanosti ili barem čistoće i strogosti, kao i njihovo pretvaranje, tamo gde je moguće, u nešto kompatibilnije s našim željama i sklonostima. Na taj način su takvi zakoni iskvareni u svojim temeljima i celo dostojanstvo im je uništeno. (Kant, Zasnivanje metafizike morala)

Čovek ponekad prekrši svoja obećanja data Dečaku. Na primer, u jednom trenutku se pretvara da je podelio paket kakaoa napola, dok je zapravo sve dao Dečaku, što je ranije obećao da neće činiti. Dečak ga grdi: „Ako prekršiš mala obećanja prekršićeš i velika. To si ti rekao“ (28). To je kantovska zabrinutost nad onim kliskim terenom. Kršenje obećanja da bi Dečaku dao sav kakao može biti opravdano, ali zabrinutost nastaje zbog toga što bi to moglo da dovede do nedopustivog kršenja obećanja. Čovek prepoznaje tu opasnost, ali pokušava da uveri Dečaka: „Znam. Ali neću [prekršiti velika obećanja]“ (28).

Najvažnije Čovekovo obećanje Dečaku jeste da ga nikada neće napustiti, čak ni u smrti. Kad se Čovek nađe na samrti, sin ga moli da ubije i njega: „Samo me povedi sa sobom. Molim te.“ Kad se sve svede na kraju otac nije mogao da ispuni zahtev deteta: „Ne mogu. Ne mogu sina da držim mrtvog u rukama. Mislio sam da mogu, ali ne mogu“ (190). Međutim, on pronalazi drugi način da održi obećanje. Kaže sinu da će moći da razgovaraju jedan s drugim čak i nakon što on umre, sve dok sin to vežba: „Mora da izgleda kao razgovor koji si zamišljao“ (190). Nakon što otac umre, Dečak obećava da će razgovarati s njim svaki dan i on to obećanje ispunjava: „[...] najbolje mu je bilo da razgovara sa svojim ocem i pričao je sa njim i nije zaboravio“ (195). Dečakovo obećanje da će razgovarati s ocem svakog dana i očevo obećanje da ga nikada neće napustiti, međusobno su povezani. Održavši svoje obećanje, sin omogućava ocu da održi svoje. Stoga, iako Čovek ne ispunjava sva svoja obećanja, ispunjava najvažnije.

Čovek se takođe bori kada treba da pomogne drugima. Sumnjičav je i nepoverljiv. Nerado deli ono malo hrane što imaju. Dečak, nasuprot tome, obično pokušava da dopre do drugih ljudi i pomogne im. Dakle, pomenuti susret sa čovekom kojeg je udario grom ilustruje dinamiku koja se ponavlja kroz roman. U tom smislu, čini se da Dečak često funkcioniše kao Čovekova savest. Kada Čovek pomaže drugima, to je na nagovor sina. Čovek veruje u ideal pomaganja drugima, ali teško ga ispunjava s obzirom na okolnosti. U jednom trenutku, Dečak se žali: „Ali u pričama mi uvek pomažemo ljudima, a ne pomažemo im“ (183).

Jedan od ozbiljnijih neuspeha Čoveka u pomaganju drugima uključuje i njegov neuspeh da pomogne drugom detetu. Taj neuspeh zauzvrat nagoveštava ozbiljnije obećanje koje će biti prekršeno. Ovu epizodu treba detaljno razmotriti.

Prekršeno obećanje i Čovekova glavna mana

Njih dvojica ulaze u grad i istražuju područje. Čovek ostavi Dečaka samog na stepenicama zgrade. Dok je on odsutan, Dečak vidi drugog dečaka: „Jedno lice je gledalo u njega. Dečak, otprilike njegovih godina, umotan u preveliki vuneni kaput sa podvrnutim rukavima“ (60). Sin otrči prema dečaku, ali dečaka više nema. Povici Dečaka dečaku da se vrati nateraju Čoveka da se trčeći vrati: „Šta radiš? prosiktao je“ (60).

U tom trenutku se javlja poznata dinamika. Dečak želi da pomogne drugom dečaku, ali Čovek se protivi. On insistira da moraju napustiti grad sada kada su privukli pažnju na sebe. U početku Čovek poriče da je sin zaista video drugog dečaka. Zatim insistira da su u blizini odrasle osobe koje se brinu o drugom dečaku, samo su se krile. Pokušava da racionalizuje svoje postupke. Dobri momci pomažu drugima – sigurno ne napuštaju bespomoćnu decu. Čovek želi da bude dobar momak, stoga ne može da prizna da je napustio drugo dete.

Nakon toga, njih dvojica kampuju kraj vatre, ostavivši grad (i drugog dečaka) iza sebe, kada se javlja izvanredan pasus:

Pas kojeg se seća pratio nas je dva dana. Pokušao sam da ga namamim da dođe, ali nije hteo. Napravio sam omču od žice da ga uhvatim. U burencetu su bila tri metka. Nije bilo viška. Ona je odšetala niz put. Dečak je gledao za njom i onda je pogledao mene i onda je pogledao psa i počeo da plače i da moli da poštedimo psu život i ja sam obećao da neću povrediti psa. Pas sa rešetkom od rebara i kožom prevučenom preko. Sledećeg dana je nestao. To je pas kojeg pamti. Ne pamti nikakve male dečake. (62)

U ovom odlomku Čovek nudi proširenu racionalizaciju svojih postupaka. Pokušava da ubedi čitaoca, ili možda sebe, da Dečak zapravo nije video drugog dečaka u gradu koji su upravo napustili. Kada su prvi put ušli u taj grad, u daljini su začuli lavež psa. Sada Čovek to čak negira; objašnjava da je Dečak zbunjen, misleći na raniju situaciju kada jeste našao psa. Negira prisustvo psa ili drugog deteta u gradu koji su upravo napustili.

Izgovarajući ovu laž, Čovek otkriva prethodno prekršeno obećanje. On opisuje epizodu kada mu je žena još bila živa i dok su još uvek imali tri metka u pištolju. Kada započne glavni narativni tok romana, u pištolju su dva metka. Ovde se postavlja pitanje: šta se dogodilo sa trećim metkom? Ovaj flešbek sugerise odgovor. U njemu, troje putnika prati pas. Čovek očigledno želi da ga uhvati i ubije kao hranu. Žena se udalji putem, jer ne želi da gleda Čoveka kako ubija psa. Dečak shvata šta se dešava i moli Čoveka da ga ne ubije. Sledećeg dana psa više nema. Šta se desilo? Odgovor je, pretpostavljam, da je Čovek trećim metkom ubio psa. Na taj način krši obećanje dato Dečaku da neće povrediti psa.

Evo argumenta za ovo tumačenje. U svetu romana *Put* postoje tri glavne namene za metak: samoubistvo, samoodbrana i ubijanje radi hrane. Znamo da treći metak nije korišćen za samoubistvo. Žena ga izvršava koristeći „komadić opsidijana“. Postoje dokazi da treći metak nije korišćen ni za samoodbranu. Nakon što Čovek upotrebi drugi metak da

ubije kanibala koji nožem preti Dečaku, on mu kaže: „Hteo si da znaš kako izgledaju loši momci. Sada znaš. Možda se dogodi opet“ (56). Ovim se sugerije da susret s kanibalom predstavlja prvu upotrebu metka za samoodbranu. Konačno, kada Čovek i Dečak u početku uđu u grad i čuju kako pas laje u daljini, Dečak odmah pita: „Nećemo ga ubiti, zar ne, tata?“ (59). Time se nagoveštava da se Dečak seća ranije prilike kada je pas ubijen i pojeden – uprkos Čovekovom obećanju da neće povrediti psa.

Kao što sam ranije napomenuo, deo Čovekove borbe da bude dobar momak potiče od problema sa klizavim terenom: ponekad je moralno dozvoljeno kršiti kodeks dobrih momaka, ali popuštanje može dovesti do nedopustivih kršenja kodeksa. Drugi zbunjujući faktor u Čovekovo borbi da bude dobar momak sugerije nešto što Dečaku kaže nakon što ostavi lopova da umre: „Ja sam uplašen. [...] Razumeš? Ja sam uplašen“ (177). Čak i kad znate šta je ispravno učiniti, često je teško naterati se da to učinite. Čovek zna kodeks dobrih momaka. Pokušava da ga se pridržava, ali ne uspeva uvek.

Da li to znači da taj čovek ipak nije dobar momak? Tvrdim da razmišljanje o ovom pitanju ukazuje na to da je ideja da se ljudi dele na dobre momke, koji uvek rade ono što moral zahteva, i na loše momke, koji nikada ne rade ono što moral zahteva, previše pojednostavljena. Stvarnost je složenija od toga. Međutim, postoji važna razlika između onih kojima je stalo da se ponašaju valjano i onih koji to ne čine. Čovek je dobar momak u tome što mu je stalo da uradi pravu stvar. Pošto smo ljudi, posvećenost moralnim principima ne znači da ćemo ih uvek i ispuniti. Među onima koji imaju takvu posvećenost, neki će imati veći uspeh od drugih u ispunjavanju principa. Čovek veruje u moral, on Dečaku kazuje „priče o hrabrosti i pravdi“ (32). Pripoveda mu i one u kojima njih dvojica pomažu drugima. Dečak se žali da te „priče nisu istinite“ (40), ali činjenica da Čovek priča takve priče ipak je značajna. Priče koje pričamo odražavaju naše ideale. Loši momci ne pričaju ovakve priče i ne žale za gubitkom *lepote i dobrote*. Loši momci nisu ljudi koji teže da budu moralni ali ne uspevaju. To su ljudi koji su prestali uopšte da brinu o moralu. Njima je stalo samo do preživljavanja i učiniće sve da to postignu. Žive bez ustezanja, uopšte bez principa: „Najzad moj brat. Kalkulacije gmizavca u tim hladnim i kolutajućim očima. Sivi, truli zubi. Lepljivi od ljudskog mesa“ (55). Sokrat je tvrdio da je ono što je važno „ne [samo] život već dobar [tj. ispravan] život“. Dobri momci prihvataju ovo sokratovsko gledište i trude se da žive u skladu s njim. Negativci brinu samo o životu, ali ne i o tome kako ga žive. U svetu romana *Put* to znači da će čak pojesti sopstvenu decu kako bi preživeli.

U jednoj od uznemirujućih epizoda u knjizi, Čovek i Dečak nailaze na obezglavlenu bebicu koja se peče na ražnju. Kada naiđu na to, blizu su toga da ostanu bez hrane. Koliko god bilo zastrašujuće razmišljati na taj način, činjenica je da odojče predstavlja hranu. Drugi su ga ubili i ispekli; njih dvojica ga neće oživeti time što ga neće pojesti. Ali nikad se ne postavlja pitanje da li će pojesti bebicu. Oni su dobri momci, a dobri momci ne jedu ljude – „bez obzira na sve“ (82).

Čovek se bori da učini ono što zna da je ispravno. Kao i mnogi od nas, i on je dobar momak sa manama. Ne ispunjava sva obećanja, ali ispunjava najvažnije obećanje. Neće jesti

ljude, bez obzira na sve. Nikad se ne predaje. Ipak, on ima važnu manu. Čoveka su oštetila njegova užasna iskustva. Izgubio je sposobnost da veruje drugima i ostvari vezu s njima. Na početku romana nam je rečeno da Čovek i Dečak „jedan drugom predstavljaju čitav svet“ (9). Čovek više nema sposobnost da svoj svet proširi van Dečaka. Dečak pak ima tu sposobnost. Ta razlika između njih dvojice objašnjava sukob koji se ponavlja oko pomoći drugima. Dečak je prirodno sklon da posegne, da pokuša da ostvari odnos sa drugim ljudima, dok je Čovekov prvi instinkt nepoverenje i izbegavanje. Čovek na smrti daje Dečaku sledeća uputstva: „Moraš da nađeš dobre momke, ali ne smeš da rizikuješ. Nema rizikovanja. Jel čuješ?“ (189). Nemoguće je slediti ova uputstva. Nema načina na koji bi se povezo sa drugim dobrim momcima bez nekog oblika rizikovanja. Kada Dečak sretne veterana nakon smrti oca, on ga pita kako da zna da je on jedan od dobrih momaka. Čovek odgovora: „Nikako. Moraćeš da rizikuješ“ (193). Dečak rizikuje, oglušivši se o očeva uputstva, što rezultira time da je u mogućnosti da se poveže sa drugom porodicom.

Manjkavost Čovekovih uputstava proizlazi iz njegove nesposobnosti da veruje drugima. Ova mana ima važnu implikaciju po Dečaka – on nije u mogućnosti da se poveže sa drugim dobrim momcima dok mu je otac živ. Postoje nagoveštaji da je veteran (a možda i njegova porodica) već dugo pratio Čoveka i Dečaka, ali nisu bili spremni da priđu dok je Čovek bio živ. Na primer, setite se prvog veteranovog pitanja upućenog detetu: „Gde je čovek sa kojim si bio?“ (192). Da je veteran prišao dok je Čovek još bio živ, ovaj bi učinio sve u svojoj moći da izbegne interakciju sa veteranom. Čovek zna da su za dečaka stvari beznačajne ako se ne može povezati sa drugim dobrim momcima, ali to se ne može dogoditi dok Čovek ne umre. Najvažnija funkcija roditelja jeste da svojoj deci omoguće samostalni napredak. Pošto je Čovek oštećen, on nije u mogućnosti da u potpunosti ispuni ovu funkciju. U roditeljstvu može zaista uspeti jedino umiranjem.

Čovek prepoznaje tu razliku između sebe i Dečaka. Slomljen je i on to zna. Ne brine samo o preživljavanju sina već i o opstanku dobrote u njemu: „Ali kada se sagnuo da pogleda dečakovo lice ispod kapuljače od čebeta pobjao se da je nestalo nešto što više nije moglo da se vrati“ (94). Kada kaže Dečaku da je on taj koji nosi vatru, da je on „najbolji momak“, čovek ukazuje na to da Dečak ima ključnu sposobnost koju je on izgubio. Samo dobar momak koji ima sposobnost da uspostavi veze sa drugim ljudima, da uđe ili pomogne u stvaranju zajednice, zaista nosi vatru. Dečak ima tu sposobnost. Zbog toga je Dečak onaj koji zaista nosi vatru – i uvek ju je nosio. Čovek nosi vatru samo u sekundarnom smislu: on nosi Dečaka.

Smislen život

U poslednjem razgovoru sa Čovekom, žena mu kaže: „Da nema tebe, uzela bih i njega sa sobom. Znaš da bih. To je ispravna stvar“ (42). Tim rečima ona izjavljuje ne samo da nema ništa loše u samoubistvu već da bi Čovek i ona trebalo da ubiju i Dečaka. Temelj njenog stava jeste da će se njih troje u svakom slučaju uskoro suočiti sa stravičnom smrću:

Pre ili kasnije će nas uhvatiti i ubiti. Mene će silovati. Njega će silovati. Silovaće nas i ubiće nas i poješće nas i ti nećeš da priznaš to. Pre bi da čekaš da se to dogodi. Ali ja ne mogu. Ne mogu. (42)

Ovom stravičnom sudbinom, neizbežnom i bliskom, žena izjavljuje da se ona jedino nada „večnom ništavilu i nada[m] mu se svim srcem“ (43).

Iako čovek priznaje da je „bila u pravu“ (43), njegovi postupci dokazuju da je pogrešila. Užasna sudbina koju je smatrala neizbežnom i bliskom nije bila takva. Na kraju romana, Čovek umire, ali nije pojeden, a Dečak je odveden u novu porodicu. Ipak, ženin stav povodom samoubistva otvara važno pitanje. Izgleda da žena ne brine ni o čemu i smatra život besmislenim. Ovde se postavlja sledeće pitanje: šta život čini smislenim? Šta je to što ljudskom životu daje vrednost? Videćemo da *Put* na to odgovara implicirajući da, sa ili bez Boga, ljudski život može imati smisla, čak i u tako očajnim okolnostima kakve su prikazane u romanu.

Bauk besmislenog postojanja progoni *Put*. Već smo se dotakli Čovekovih očajničkih napora da ubedi sebe da njegova borba ima svrhu. Kaže ženi da su preživeli, ona odgovara da su oni „hodajući mrtvaci u horor filmu“ (41). Pokušava da je ubedi da moraju da zauzmu stav, ona kaže da nema stava koji treba zauzeti. Jedan posebno snažan trenutak u romanu javlja se rano u relativno srećnoj sceni, kada Čovek i Dečak kampuju u blizini vodopada. Čovek pokušava da nauči sina da pliva: „Držao ga je da može da pluta, a dečak je dahtao i sekao vodu. Dobro ti ide, reče čovek. Dobro ti ide“ (31). U ovoj slici postoji osećaj beznađa, izazvan činjenicom da je podučavanje deteta plivanju aktivnost kojom se gleda u budućnost. U jednom trenutku Dečak sanja igračku pingvina. Bio je to pingvin na navijanje. U snu pingvin nastavlja da se kreće iako „ključ za navijanje nije se okretao“ (29). Pingvin samo nastavlja da ide dalje, neobjašnjivo, besmisleno. Ova slika savršeno beleži strršnu mogućnost da su oni koji su „preživeli“ katastrofu zarobljeni u besmislenom postojanju, da je „svaki dan laž“. Koji je smisao svega toga?

Put sugerše jednostavan, ali snažan odgovor na ovo pitanje. Da bismo shvatili odgovor, moramo da razmotrimo povratnu reakciju koja se javlja rano u romanu. Flešbek prikazuje jedan dan iz Čovekovog detinjstva. Ujak i on celog dana plove jezerom kako bi izvadili komad drveta za ogrev. Ne razgovaraju jedan s drugim. Čovek opisuje taj dan kao „savršen dan [...] detinjstva“. Ali šta je tu sjajno?

Odgovor je da, uprkos (ili možda delimično zahvaljujući) odsustvu verbalne komunikacije između njih, Čovek i njegov ujak provode dan deleći duboku povezanost. Oni skupa rade na zajedničkom zadatku. Ujak deli svoje znanje sa Čovekom, a Čovek uči od ujaka. Upravo to čini taj dan savršenim, a to je ono što ljudskim životima – kako u svetu *Put*a, tako i u našem svetu – pruža značenje: povezanost sa drugim ljudima. Jednom rečju, poenta svega je ljubav.

Uprkos mnogim užasima s kojima su se Čovek i Dečak suočili, oni takođe dele duboku povezanost. Ona njihovim životima obezbeđuje smisao i daje vrednost, usred sveg tog stradanja. Upravo postojanje te povezanosti čini dalju borbu vrednom truda. Svaki dan

nije laž, svaki dan je pobeda, dan u kome su uspeli da se izbore za još smisla i vrednosti. „Svaki dan predodređen samim sobom. Sat. Ne postoji kasnije. Ovo je kasnije. Tako da, šapnuo je usnulom dečaku. Ja imam tebe” (40). Mnogi dani koje Čovek i Dečak provode skupa poseduju u suštini strukturu poput onog savršenog dana iz Čovekovog detinjstva. Dane provode radeći zajedno usredsređeni na zajednički cilj, Čovek deli svoje znanje, Dečak uči od Čoveka, tako da njih dvojica produbljuju svoju vezu. Svakako nije slučajno što je „savršen dan” proveden u potrazi za drvima za ogrev – identična potraga ispunjava skoro svaki dan Čoveka i Dečaka koji provedu na putu.

Motivi koji počivaju ispod ženinog samoubistva nisu toliko direktni kao što se isprva čine. Neke opaske sugerišu da ona bira samoubistvo zato što je to manje od dva moguća zla, gde je drugo zlo da bude silovana, ubijena i pojedena. Ali postoji nagoveštaj jedne drugačije vrste motivacije: ona je izgubila povezanost sa Čovekom i Dečakom. Kada joj Čovek kaže da je nikada neće napustiti, ona odgovara da ne mari za to i opisuje sebe kao „bezvernu kučku” (42). Govori sledeće:

Srce mi je bilo iščupano one noći kada se on rodio tako da nemoj sada da od mene traži tugu. Nema je. Možda ćeš biti dobar u ovome. Sumnjam, ali ko zna. Jedna stvar koju mogu da ti kažem jeste da sam nećeš preživeti. Znam, jer sama nikad ne bih stigla ovoliko daleko. Savet za onoga koji nema nikog jeste da se poveže sa nekim prolaznim duhom. Oživi ga i privoli sebi rečima ljubavi. (43)

Ovi redovi sugerišu da žena više ne oseća tugu. Takođe, postoji i naznaka da ona više ne veruje u Čoveka, kaže da sumnja da će se dobro brinuti o detetu. Pre toga, kaže mu: „Ne možeš da nas zaštitiš” (42). Kaže i da je stigla „ovoliko daleko” (43) jedino zato što je preživljavala za druge ljude. Činjenica da više ne želi da živi sugerise da ona više ne mari za te ljude. Ako je ova interpretacija ispravna, onda se postavlja pitanje šta je izazvalo pogoršavanje odnosa između žene i ostatka porodice? Možda to potiče delimično od toga što je videla Čoveka kako krši svoja obećanja, recimo obećanje Dečaku da neće ubiti psa. Još jedan trag se može naći u flešbeku kojim se opisuje rođenje Dečaka. Rečeno nam je da tokom porođanja njemu ništa ne znače ženini jecaji. Možda je Čovekova fokusiranost na brigu o sinu dovela do toga da zapostavi ženu. U tom slučaju, postoje očigledne indikacije da je ona izgubila veru u njega, kao i jasne naznake da je izgubila povezanost i sa Čovekom i sa Dečakom. To objašnjava Čovekovo osećanje krivice zbog njene smrti: „Nije se brinuo o njoj i ona je umrla sama negde u mraku” (29).

Odsustvo povezanosti sa drugima prava je pretnja smislu i vrednostima. Njihov izvor je ljubav. Najveći strah Čoveka i Dečaka nije smrt već pre usamljenost. Upadljivo je to što žena sama odlazi da izvrši samoubistvo. Njena smrt ne prekida veze sa drugima nego je oslobađa egzistencije u kojoj su sve takve veze već prekinute. Opet, ono što je tačno u svetu romana *Put*, tačno je i u našem svetu: najbolji predznak samoubistva jeste društvena izolacija.

Neki filozofi tvrde da bi nepostojanje Boga obesmisliilo sve ljudske živote, bez obzira na okolnosti sveta. Na primer, savremeni hrišćanski filozof Vilijam Krejg piše:

Ako nema Boga, onda su čovek i univerzum osuđeni na propast. Poput zatvorenika osuđenih na smrt, čekamo svoje neizbežno pogubljenje. [...] Doprinosi naučnika napretku ljudskog znanja, istraživanja lekara sa ciljem ublažavanja bola i patnje, napori diplomata da obezbede mir u svetu, žrtve dobrih ljudi za poboljšanje stanja ljudske rase – sve se to ne svodi ni na šta. Na kraju oni ne uspevaju da naprave ni trunku razlike, ni najmanje. Život svake osobe je stoga bez krajnjeg značenja. A budući da su naši životi na kraju besmisleni, i aktivnosti kojima ih ispunjavamo takođe su besmislene. Dugi sati provedeni na studijama na univerzitetu, naši poslovi ili interesovanja, naša prijateljstva – sve je to, naposljetku, krajnje besmisleno. Ovo je užas modernog čoveka: jer on se završava ni u čemu, on je ništa.

Videli smo da je nejasno da li je Bog prisutan u svetu romana *Put*. Prema Krejgovom umu sve zavisi od rešavanja ovog problema. Ako Bog nije progovorio, onda su borbe Čoveka i Dečaka besciljne, a njihovi životi besmisleni – a isto je i s našim životima i borbama. Ovo su moćne stvari. Ako je Krejg u pravu, bolje bi nam bilo da Bog postoji. Ali Krejgovo obrazloženje je pogrešno. U njegovoj terminologiji, da bi neka aktivnost imala *krajnji* smisao ili značaj, ta aktivnost mora da utiče na to kako se stvari odvijaju na kraju – na samom kraju. Bez Boga nijedna ljudska aktivnost ne može uticati na konačno stanje univerzuma, pa tako svim našim aktivnostima nedostaje ono što Krejg označava kao „krajnje značenje“. Iz ovoga zaključuje da su sve naše aktivnosti besmislene. Ali to naprosto nije logično. Ključno iskliznuće javlja se u sledećoj rečenici: „A budući da su naši životi na kraju besmisleni, i aktivnosti kojima ispunjavamo svoj život su besmislene.“ Ono što Krejg kaže u toj rečenici jeste da je svaka aktivnost koja ne utiče na to kako će se stvari odvijati na kraju potpuno besmislena.

Krejgova greška je u tome što previđa činjenicu da neke aktivnosti već u sebi nose vrednost i značenje. Njihovo značenje nije izvedeno samo iz krajnjeg efekta koji one proizvode. *Put* nas upućuje na takvu aktivnost: razmenu duboke povezanosti sa drugim ljudima. Rano u romanu postaje jasno da su očevi dani odbrojani. Ipak, svaki dan koji Čovek i Dečak provode zajedno sadrži vrednost i značenje, bez obzira na konačni ishod. Svaki dan koji njih dvojica provedu je „smislen za sebe“. Biti privremen nije isto što i biti besmislen ili bezvredan. Čak i ako Bog nikada nije progovorio, životi Čoveka i Dečaka ispunjeni su smislom. I bilo Boga ili ne, i naši životi mogu biti to isto, jer odsustvo Boga ne čini ljubav lažju.

Krejg takođe kaže: „Prema hrišćanskom pogledu na svet, Bog postoji, a čovekov život se ne završava u grobu. Vaskrsenjem tela čovek može uživati u večnom životu i zajedništvu sa Bogom.“ Hrišćanstvo nameće savršenog Oca za svakog od nas, onoga koji svakog od nas savršeno razume i čija je ljubav prema nama безусловna i večna. Veliko dobro hrišćanskog univerzuma – jedina aktivnost koja, prema Krejgu, u sebi nosi svoje značenje i vrednost, jeste direktno sjedinjenje i zajedništvo sa Bogom. Trebalo bi da je očigledno da je ovo veliko dobro idealizovana verzija ljudskog zajedništva. Problem ljudskog zajedništva je u tome što podrazumeva grešne, smrtne ljude. Hrišćanstvo obećava vezu sa drugim bićem koje je savršeno i po svom kvalitetu i po trajanju. Ako je Bog stvaran, vernici na kraju neće biti usamljeni. Oni će ostvariti konačnu vezu sa drugim bićem nakon smrti. Dakle, hrišćan-

ski univerzum pruža neku vrstu garancije koja nedostaje bezbožnom univerzumu. Bez obzira na okolnosti ovog života, smisleno postojanje je uvek moguće.

U bezbožnom univerzumu nema takve garancije. Zajednica s ljudima je nepouzdana stvar u bilo kom svetu. S druge strane, to ima svojih prednosti. Iako stvorenja od krvi i mesa ne traju večno, mi znamo da su stvarna i možemo da posegnemo za njima i dodirnemo ih. Na kraju romana *Put* kažu nam da kada o Dečaku počne da se brine njegova nova porodica, on pokušava „da razgovara sa Bogom, ali najbolje mu je bilo da razgovara sa svojim ocem i pričao je sa njim i nije zaboravio” (195). Čini se da je Dečak najviše utehe izvukao iz privremenog, manjkavog, ali očigledno realnog odnosa koji je imao sa svojim zemaljskim ocem.

Rekao sam ranije da je stvarna pretnja smislu nepostojanje veze sa drugima. Ovo je tačno bez obzira na to da li je Bog stvaran ili ne. Pakao je često zamišljen kao plameno mesto, mesto velikih patnji, ispunjeno „plačem i škrgutom zuba” (*Matej*, 13: 42). Ali ono što pakao zaista čini paklenim jeste izolacija – izolacija od Boga. U *Običnom hrišćanstvu* K. S. Luis piše: „Odgovor svima koji se protive doktrini pakla, sam po sebi je pitanje: ‘Šta tražite od Boga da uradi?’ [...] Da ih ostavi na miru? Avaj, bojim se da je to ono što On i radi.” Večna, neizbežna usamljenost: to je pakao.

Moralna motivacija u univerzumu bez boga

Kratak odeljak pri kraju romana izaziva sumnju u vezi sa čovekovom borbom: „Misliš da te oci gledaju? Da ti dele ocene u svojim knjigama? Zbog čega? Nema nikakve knjige i tvoji oci su mrtvi i zakopani” (135). Poslednje dve rečenice odbacuju jedini razlog koji Čovek može imati da se bori da bude dobar momak, nosi vatru, brine se o svom sinu i štiti ga. Razlog koji smo odbacili jeste taj da Čoveku sude njegovi preci da li uspeva da poštuje njihove standarde ispravnog i pogrešnog. Čovek ima običaj da gleda u nebo iako zna da tamo nema šta da se vidi. Pre katastrofe, gledajući u nebo mogli smo dobiti informacije o dobu dana, o tome u kojem se pravcu krećemo, o vremenskim prilikama, i tako dalje. Ali nakon katastrofe, gledati u nebo je besmisleno, navika koja više nema smisla. Navedeni odlomak izaziva sumnju da je navika ugledanja na moralne principe podjednako besmislena.

Ova zabrinutost je povezana s jednim od najstarijih pitanja u filozofiji morala: zašto biti moralan? Koji je razlog zbog kojeg bismo se trudili da budemo dobri momci? Neki veruju da biti moralan ima smisla jedino ukoliko postoji Bog. Vilijam Krejg, na primer, tvrdi da „ukoliko se život završava u grobu, onda nema nikakve razlike da li smo ga proživeli kao Staljin ili kao svetac [...]. Možete jednostavno živeti kako god hoćete.”

Krejg pretpostavlja da svi razlozi potiču iz našeg *ličnog interesa*. On pretpostavlja da imamo zašto da se brinemo za moralnost samo ako u tome ima nečega za nas. Ali druga mogućnost jeste da postoje *moralni* razlozi. Razmislite o prvom principu dobrih momaka u romanu *Put*: Ne jedi ljude. Savršeno dobar razlog za ustručavanje od ubijanja i jedenja ljudi jeste to što takav čin ostavlja užasne iskustvene posledice na svoje žrtve. Iste stvari

koje na prvom mestu neko delo čine dobrim ili lošim takođe formiraju razlog za izvršenje (ili ustručavanje od izvršavanja) tih dela.

Pa ipak, ukoliko su ti lični interesi poželjni kao razlozi zbog kojih se treba brinuti o moralnosti u univerzumu bez Boga, takvih razloga ima. U romanu *Put*, nakon svakog slučaja u kojem Čovek zastrani sa puta dobrih momaka, Dečak prestane da razgovara s njim.

Ovo je naročito očigledno u situacijama kada omane u pomaganju drugima. Svaki Čovekov moralni prestup oslabljuje, bar privremeno, vezu između njih dvojice. Budući da upravo ta veza održava Čoveka, dajući smisao njegovom životu, on ima neposredan, sebičan razlog da se potruži da bude dobar momak. Biti dobar momak približava ga sinu. Neuspeh u tome da bude dobar momak, odvaja ga od sina (i, ako je Dečak reč Božja, moralni prestupi odvajaju Čoveka od Boga). U jednoj analizi romana *Put* navodi se da nam roman pruža „iskupljenje u obliku ljubavi između roditelja i deteta – njihovu želju da budu dobri, mada to ne služi ničemu“. Ali želja Čoveka i Dečaka da budu dobri ima svoju svrhu: samo oni koji teže da budu moralni, sposobni su za ljubav kakvu njih dvojica dele. Želja da budemo dobri čini iskupljenje mogućim.

Uopšteno govoreći, razlog zbog kojeg bismo iz ličnih interesa vodili računa o moralu u univerzumu bez Boga jeste to što nam moral omogućava da imamo smislene odnose sa drugim ljudima, dok nas moralni prestupi izoluju jedne od drugih. Ekstremni nemoral može doneti značajnu materijalnu korist. Međutim, cena takvog nemorala – čak i kada je neotkrivena – predstavlja izolaciju. Zanimljivo je da Krejg spominje baš Staljina: „Ukoliko se život završava u grobu, onda nema nikakve razlike da li smo ga proživeli kao Staljin ili kao svetac.“ Razmotrite slučaj Staljinovog života, pred njegov kraj:

Njegova ogorčenost, paranoja i strah čine da je teško zamisliti bilo koga drugog kako želi da bude Staljin. Hruščov, koji ga je opisao kao „bolesnog, sumnjičavog“, zapisao je: „Mogao je da samo pogleda čoveka i kaže: ‘Zašto vam pogled danas toliko luta?’, ili: ‘Zašto se danas toliko okrećete i izbegavate da me pogledate pravo u oči?’“ [...] Hruščov je primetio koliko je bio strašno usamljen i koliko mu je trebalo da ima oko sebe ljude sve vreme: „Kad bi se ujutro probudio, odmah bi poslao po nas, bilo da nas pozove da gledamo film, bilo da započne razgovor o nečemu što je moglo biti rešeno za dva minuta, ali on bi ga razvukao tako da što duže ostanemo sa njim.“

Ljudožderi iz romana *Put* mogu preživeti, ali će za to platiti visoku cenu. Okrećući leđa moralu, zauvek su presekli sve prave veze s ljudima. Nakon što Čovek ubije kanibala koji je nožem pretio da će zaklati Dečaka, njegovi saputnici ga skuvaju i pojedu. Ljudi od kojih su sačinjeni ovi kanibalistički čopori nisu sami u fizičkom smislu, ali su sami u mnogo dubljem smislu. Ranije sam pomenuo da je Kant sugerisao da je temelj morala spoznaja da se ličnosti razlikuju od pukih stvari po tome što one prve imaju unutrašnju vrednost i dostojanstvo koje treba poštovati u svakom trenutku. *Put* nas uči ceni zanemarivanja ove razlike: tretirajući druge ljude kao obične stvari, Čovek rizikuje da i sam postane obična stvar, predmet poput igračke pingvina iz Dečakovog sna, stvar koja nastavlja da ide dalje, ali bez valjanog razloga.

Ako je Bog progovorio, onda okrenuti leđa moralu rizikuje otuđenje od Boga. Dobar razlog za moralnost jeste približavanje Bogu. U univerzumu bez Boga okretanje leđa moralu predstavlja rizik da se otuđite od ostatka čovečanstva. Ljudi na ovome svetu koji su poput Staljina ili Bernija Medofa predodređeni su za ovaj ili onaj pakao, samo je pitanje da li će taj pakao biti privremen ili večan. U svakom slučaju, očigledno je netačno tvrditi da ako Bog ne postoji, onda nema razlike u načinu na koji živimo.

Osnovna dvoznačnost Božjeg postojanja ostaje nerazrešena u romanu *Put*. Jedna od pouka romana jeste da odgovor na pitanje da li Bog postoji nije toliko važan koliko se često smatra. Konkretno, pitanje je daleko manje relevantno za moralnost i smisao nego što mnogi veruju. Kodeks dobrih momaka je direktan, lako prepoznatljiv i univerzalan. Ne pripada isključivo nekoj određenoj verskoj tradiciji. Bez obzira da li Bog postoji ili ne, najvrednija stvar na ovom svetu jeste ljubav, a dobar razlog za borbu za moralnost je taj što je to jedini način da se postigne istinska ljubav. Cena nemorala je, na kraju krajeva, usamljenost.

Prema hrišćanstvu, najvažnija zapovest od svih jeste da volite Boga svim srcem. Ni Čovek ni dečak ne ispunjavaju ovu zapovest. Roman *Put* počinje sa Čovekom koji se pita da li će imati priliku da ščepa Boga za vrat i prokune ga. Završava se time što Dečak odluči da razgovara sa Čovekom, a ne sa Bogom. Prema merilima hrišćanskog morala, ni Čovek ni Dečak ne stoje naročito dobro. Ispravan zaključak koji se može izvući iz ovoga jeste da je hrišćanski moral manjkav.

U jednom trenutku u romanu Ilija sugeriše da Dečak možda veruje u Boga. Čovek odgovara da ne zna u šta Dečak veruje. Odgovor na Ilijino pitanje glasi da Dečak veruje u humanost. Boreći se da bude dobar momak i ispunjavajući svoje veliko obećanje, Čovek uspeva da održi Dečakovu veru u čovečanstvo. Ova vera omogućava Dečaku da veruje veteranu, zbog čega zauzvrat može postići spasenje – ovozemaljsko spasenje, u vidu smislene povezanosti sa drugim ljudskim bićima.

(S engleskog preveo **Danilo Lučić**)